I.

ЯК ОЛЕНКА СУСОВА ПРОПАЛА

Не було на всьому Опіллі кращої сторононьки за оту долину над річкою, що вся поросла очеретом. А по горбах обабіч річки праліс шумить.

Там дуби тисячолітні, там граби, там буки, що кронами, здається, хмар досягають – стрункі такі та високі. Ярами збігають струмочки прозорої джерельної води й вливаються до річки, що в'ється долиною.

Біля річки на пагорбі стояла садиба. Жив у ній Семен Сус із своєю сім'єю. Невеличка вона була у нього. Старий, столітний дід Артем, жінка Ярина, два сини – Хведірко та Іванко, й дочка Оленка.

Семен був трудящий і діти вдалися не ледащі... Вся сім'я мала в що одягнутися в будень і в свято. Комора була не порожня й у хаті всякого добра повно та й чистенько скрізь. А як у святки посходяться, бувало, гості, то господарі приймали їх як ніхто.

А ще була одна причина, чому Сусам так добре жилося. В їх хаті панувала згода й слухняність порадам старого діда, який, не зважаючи на похилий вік, своєю силою та розумом не одного молодого міг засоромити.

Що дід, бувало, скаже, – то святе! Щоправда, він ніколи не наказував, чи сяк, мовляв, чи так мусить бути, а тільки наче б радив, що так би воно було добре. Але всі слухали цих порад, мов наказу. – У старого досвід є! – говорив, бувало, Семен людям, – то й слухати його слід.

І слухали; та й добре їм велося. Жили щасливо, задоволені. Аж ось, немов грім з ясного неба, впало на них нещастя.

Одного дня каже батько синам:

– Підете сьогодні на Заліс орати.

– Добре, тату! – кажуть сини.

Пішли.

Під полуднє мати зварила полуденок і сказала Оленці:

– Оленко, понесеш Хведіркові та Іванкові полуденок на Заліс.

Оленка пішла. Дорогу вона знала добре, чого ж їй боятися? Спершу полем, далі лісом, за лісом сіножаті, а там і їх поле – Заліс...

Іде, іде, зайшла в ліс...

Ігій! А це що! Та ж не раз вона ходила сюди! Звідки тут взялося роздоріжжя? Ніколи його не бачила. Хіба це хтось нову дорогу прорубав? Чи може полуда на очах? І ніяк не розбере, якою дорогою іти їй...

– Га, що ж діяти! Піду навгад праворуч. Туди, здається, найпевніше. А може ні? Може ліворуч іти?...

Аж чує над собою голос:

– Чого ти так задумалась, Оленко?

Оленка оглянулася аж – зирк – на дубі, на вершку сидить чудовисько: кудлате з ніг до голови, вуха й ніс у нього величезні, очі маленькі та меткі, а борода довга, довга – вп'ятеро така, як чудовисько...

Оленка не дуже злякалася, але все ж таки несподівана зустріч збентежила дівчину.

Та по хвилині вона подумала собі:

– Тю, чого я збентежилася? – Це, мабуть, Див! А Див не робить людям шкоди, він добрий, хоч і негарний...

І відповіла:

– Несу братам у поле їсти, та блуд мене вчепився і я збилась зі шляху...

А по хвилині спитала:

– А звідки ви знаєте, що я Оленка?

– Ха, ха, ха! – засміялося чудовисько аж луна пішла лісом, – я не знав би тебе, я ж усіх людей знаю. Не бійся нічого! Це Помана водить тебе, адже я сильніший за неї! Вона мусить мене слухати! Я проведу тебе в Заліс до братів! Сміло за мною!

Оленка, як ми вже сказали, не була боягузом...

– Дуже вам буду вдячна! – відповіла чемно й пішла за чудовиськом, що не йшло дорогою, тільки обік, перестрибуючи з дерева на дерево, мов білка.

Ішли вони довго, довго...

Оленка стала вже нетерпеливитися:

– Щось ви мене задовго ведете! – каже. – Мабуть, і ви не знаєте шляху?

– Я не знаю шляху! Я всі шляхи знаю, як свої зуби. Тобі так здається, що це довго...

– Та бо вже вечоріє! – зауважила Оленка...

– Це не вечоріє, тільки сонце міниться і тому так стемніло.

Ідуть, ідуть знов, аж бачить Оленка – стоїть замок. Такий пишний та великий, що чудо! Оленка ще ніколи такого замку не бачила! Із цікавості вона забула про все: і про братів, і про полуденок, що для них несла...

Увійшли у ворота, а вони за ними враз і зачинилися...

Чудовисько свиснуло в пальці. Вмить вибігли слуги...

– Одведіть Оленку в кімнату на горі в башті, що я вже раніше призначив для неї.

Слуги схопили Оленку і таки на руках понесли її. Вона й не відчула як опинилась на горі у кімнаті: ні драбиною, ні сходами не йшли ні вона, ні слуги! Кімнатка була гарна, хоч і маленька...

А чудовисько каже до неї:

– Тут тобі, Оленко, жити й вікувати! Не бачити вже тобі ні батька, ні неньки, ні братів твоїх. Ти моя бранка! Будь слухняна, то й добре тобі буде...

Тільки тепер Оленка не витримала і заплакала:

– Добродію ласкавий, навіщо вам мене бідної! Пустіть мене до братів, вони ж голодні...

– Не журися – не голодні! Я вже послав їм сніданок...

– То відпустіть мене додому до батенька та ненечки, щоб не тужили за мною...

– Не журися, вони не будуть тужити за тобою. У них замість тебе буде син, якого твої родичі за всіх вас полюблять...

Сказало це чудовисько та й зникло за дверима, які самі зачинилися на сім замків, на сім печаток запечаталися...

Оленка впала на постіль і залилась гіркими сльозами:

– Ненечко, батечку, братчики мої, ой, не побачити вже вас мені нещасній!...

Плакала Оленка, а далі й сліз не стало...

Тільки й відради, що ластівка! Вона над її віконцем гніздечко виліпила собі й часто щебетала Оленці:

– Не журися, Оленочко, не ридай! Прийде час, прийде хвилина, горю край, знайде тебе родина. Прийде лицар молодий та й звільнить з

неволі всіх дітей твоїх батьків. Тільки надії ти не втрачай, жди і вір у нову силу, що дасть волі благодать, темним духам дасть могилу...

Не багато розуміла Оленка з цього щебету ластівки, та все ж таки щебет птички заспокоював дівчину й будив у її серці надію, що прийде її неволі кінець...

– Ждатиму, – сказала собі, – плачем не накличу собі долі...

І вона ждала...

II.

БРАТИ ШУКАЮТЬ ОЛЕНКУ

Пізно увечері повернулися брати з поля.

– А де ж Оленка? – спитала мати.

– Оленка!? Її нема? Вона ж і не була в нас, – сказав Хведірко.

– Ой, горенько моє, – зойкнула мати в тривозі. – Якесь лихо сталося. Напевно заблудилася, коли досі немає...

Батько заспокоював матір:

– Може злякалася десь там у лісі та й заночувала в лісника. Побачимо завтра, коли не вернеться, значить, щось лихе сталося з дівчиною й доведеться шукати її.

Так радив і дідусь...

Невесела була ніч. Ніхто в хаті не спав... Рано, скоро світ, схопилися всі та чекали нетерпляче Оленки... А Оленки як нема, так нема!

Батько вибрався до лісника, що жив ген під Залісом.

– Чи не ночувала у вас Оленка? – питає.

– Ні, – каже лісник, – зовсім я не бачив її.

– Ой, горенько, пропала дівчина! – вдарився батько об поли. Сумний він повернувся до хати. Стали в хаті раду радити, що робити?

А дідусь каже:

– Нема іншої ради, тільки комусь із нас треба піти шукати її.

– Ясно, що тільки так, – притакнув батько, – та кому ж іти? Ви найскоріш дали б раду собі, дідусю, але це вже не на ваші ноги та й не на ваші сили. Випадало б мені йти.

– Ні, тату! Годі, щоб господарство без вас залишилося! Піду я, – каже на це Хведірко.

– Він добре говорить, – похвалив дідусь, – нехай іде він! Хлопець молодий, дужий, і не дурний, дасть собі раду.

На цьому стало.

Тільки мати була не рада цьому:

– Моє материнське серце чує, що і йому грозить лихо, – мовила вона.

Але Хведірко наважився. Мати все приготувала йому в дорогу й він, попрощавшись з усіма, пішов.

Іде, іде, аж зирк – ластівочка біля нього. Так і щебече:

– Як прийдеш на роздоріжжя, не дивись на дерево й не слухай Лихого. Іди ліворуч!

– Щось воно вже є, – подумав Хведірко.

І пішов дальше. Іде, іде – аж ось і роздоріжжя...

– Туди, ліворуч, – каже до себе. – Ластівка говорила йти ліворуч.

І вже хотів іти далі, коли чує:

– Це ти, Хведірку, йдеш Оленки шукати?

Хведірко оглянувся навколо себе – нема нікого. Зирк на дерево, аж там чудовисько! Кудлате з ніг до голови, вуха й ніс величезні, очі маленькі та меткі, а борода довга, довга – вп'ятеро така, як чудовисько.

Хведірко пригадав собі, що ластівка щебетала, щоб вгору не дивитися, та вже запізно було...

Він сміливо каже до Лихого:

– Еге, сестри я шукаю. А ти звідки знаєш Оленку?

– Знаю, бо вона в мене! – каже Лихий.

– У тебе? – здивувався Хведірко.

– У мене, що ж тут дивного! Сподобалась мені, так я і взяв її.

– Ти мені віддай сестру, а ні, то не вийдеш живий з моїх рук! – скричав люто Хведірко.

– Ха, ха, ха! А диви! Жаба до коня пнеться! Та знаєш, Хведірку, мені сподобалась твоя відвага й завзяття! Ходім до мене, будемо битися! Коли побореш мене, візьмеш сестру, а коли ні, то я тебе візьму в неволю.

– Згода! – відповів Хведірко, – нехай буде потвоєму.

Пішли.

– Де ж моя сестра? – спитав Хведірко, коли прийшли до замку.

– Ось там, у башті. Але ти зразу до неї не підеш, раніш ми поборемось. Побореш мене, тоді забереш собі сестру. Але я не хочу твоєї кривди. Передусім ти наберися сили. А щоб її мати, ти наїсися кремінного хліба та залізного бобу.

І свиснув на слуг.

Ці миттю принесли на золотих мисках хліб і біб.

– Ну, сідаймо, Хведірку, і будемо їсти, – каже Лихий.

– Дивний у тебе хліб і біб! – каже Хведірко.

– Твердий трохи, – відповів Лихий, – зате він сил додає.

Узяв Хведірко хліб і пробує кусати. Де тобі! Скоріше всі зуби виламаєш, ніж укусиш! Пробує бобу, ще гірше.

– Ні, – каже Лихому, – це не на мої зуби.

– Не будеш їсти, то й сил не здобудеш! Тоді не нарікай, коли я тебе переможу. А може зречешся Оленки й не будеш боротися?

– Зректися Оленки!? Ніколи! Яка б то честь у мене була! Ні, нехай і загину, а боротися таки буду! Загину, то загину з честю, а коли повернуся без боротьби, то не зможу нікому в очі глянути. Ходім боротися!

– Стривай, – каже Лихий, заїдаючи біб. Хліб уже весь він з'їв. – Стривай, нехай під'їм собі, сил наберу.

Коли з'їв увесь біб, підвівся та й каже:

– Тепер ходім боротися на мідяний тік.

– Що ж, ходімо, – каже Хведірко.

Пішли. Як доходили до току, поперед Хведірка стала кружити ластівочка, й щебетала:

– Лови Лихого за бороду, лови Лихого за бороду...

Лихий не розумів ластівки, бо ж лихі не розуміли мови звірят, ані птиць. Тільки для добрих мова звірят зрозуміла.

Стали один проти одного.

Хведірко зразу думав спіймати чудовисько за бороду, але вмить подумав собі:

– Це був би підступ, а я хочу чесно боротися...

Довго Хведірко не давався, та вкінці таки не витримав. Лихий був сильніший за нього. Він поборов Хведірка і як не гупне ним до току! Бідний Хведірко тільки зойкнув і без пам'яті впав.

А нещасна Оленка й не знала, що з її братиком трапилось.

Вона тужила за домом і ждала рятунку. Але звідки цей рятунок мав прийти, вона ніяк не знала...

Чекала й вірила...

А ластівочкащебетушка полинула аж ген під вікно Сусів і під стріхою їх хати гніздечко собі виліпила.

Як тільки побачила Іванка, й защебетала:

– Ти в дорогу вибирайся, рятуй сестру і брата, ні хвилиночки не гайся, бо пропаде рід і хата.

Слухав Іванко цього щебету день у день і така туга оповила його душу, що він ніде спокою не міг знайти. Чах у всіх навиду...

Зажурилися батько і мати: одна дитина в хаті, та й вона чахне, в'яне...

І питають у сина батько і мати:

– Що з тобою, Іванку? Ти ж зовсім змарнів, нездужаєш?

А він:

– Ні, ненечко! Ні, батечку! Я здоровесенький...

Батько й ненька журилися і не знали причини.

Тільки старий дід угадав:

– Ти, Іванчику, тужиш за братом та сестрою?

– Так, дідусю! – відповів він і оповів дідусеві про те, що ластівка день у день щебече йому послухати її та піти шукати брата.

– Ластівка – добрий посол. Тобі, Іванчику, треба послухати її та і йти шукати сестру і брата.

Зрадів Іванчик, мов знов на світ народився.

– Я, дідусю, давно пішов би уже. Але не маю відваги сказати батькам цього. Боюся, що відмовлять мені, не дозволять піти шукати брата й Оленку. Може б ви, дідусю, заступились за мене, сказали своє слово... Батько та ненька вже послухають вас.

– Добре, Іванку, скажу.

Став старий Артем умовляти сина й невістку:

– Коли хочете, щоб ваш син був здоров і щасливий, відпустіть його шукати Оленку і Хведірка. Не відпустите, він з туги пропаде.

Батько й мати зразу й слухати не хотіли. Найдовше опиралася мати...

– Один він зостався у нас і цей пропаде... – говорила вона.

– Сяк чи так пропаде, – відповідав дідусь твердо. – Коли піде, то все ж може ще повернутися, брата й сестру привести. Ніхто не знає, що

кому доля судила. Ластівочка – добрий посол, неправди вона не щебече...

– Може й ваша правда, батьку, – сказала нарешті невістка. – Нехай уже буде повашому, хай іде...

І вже не затримала сина у хаті.

Пішов Іванчик. І така сама доля зустріла його. Упав він без пам'яті на мідяному тоці. Там і залишило його чудовисько біля Хведірка... – "Лежіть тут обидва до судувіку", – сказало воно з презирством. І пішло у свій замок над Оленкою знущатися.

Сумує Оленка, тужить та віри не втрачає... Тільки й відради, що ластівочка прилетить і щебече... За її щебетом дівчина, мов забуває на хвилину своє горе. Терпить і вірить...

III.

НАРОДЖЕННЯ КОТИГОРОШКА

Журився батько, плакала мати по втраті всіх дітей. Сумно стало у хаті Сусів. Тільки дід Артем не втрачав віри. Все, бувало, він потішає сина й невістку:

– Не плачте, не журіться, бог дасть, повернуться наші діти.

То Семен і Ярина зразу дідові нічого не відповідали, а потім, коли дід не кидав потішати їх, сказав Семен:

– Ех, тату, дали б ви спокій із своїми надіями! А то може б я і Ярина й забули вже про дітей та й легше стало б, а ви все пригадуєте нам їх, що вже ніколи не повернуться – пропали...

Тоді старий докоряв синові і невістці:

– Я знаю, ви раді б забути дітей, щоб спокійно жити. Але я, старий, ваше сумління, не даю вам забути про це...

Забагато цього було вже Семенові й він обурювався на старого батька:

– Що ви, тату, хіба ми винні, що наші діти пропали, хіба ми їх посилали на загибель?

Тут вмішалася і Ярина:

– Коли хто винен, то хіба ви, татуню, бо через вас пішов і Хведірко, й Іванко. Ви ж намовляли їх, щоб ішли шукати Оленку.

Боляче було від таких докорів старому Артемові, але він не гнівався на невістку. Знав, що вона говорить це не зі злоби, а з жалю за дітьми...

І відповідав дід:

– А я таки певний, що діти повернуться живі та здорові.

Син і невістка, зрештою, вже й перестали слухати такого базікання.

– Здитинів уже старий і теревені плете! Шкода й слухати, – говорить, бувало, на це все Ярина.

Аж раз якось, було це в самісінькі жнива, Ярина жала пшеницю. Жала й поклала серп та й пішла до джерела води напитися.

Зачерпнула вона жменями води, аж зирк, а в долоні зернятко гороху. Ярина випила воду, а горошинку кинула на землю. Коли дивиться, а горошок поперед неї скаче, котиться...

Це здивувало її. Але вона не дуже звертала на це увагу і знов взялася до роботи, жала серпом пшеницю...

Коли вже скінчили жати, сплели вінок із колосків пшениці і з співом повертались додому... Аж дивиться Ярина, а той самісінький горошок усе котиться поперед неї... А понад нею півкругами ластівочка в'ється й щебече раз у раз:

– З'їж горошинку, з'їж горошинку!

Ярина без надуми схопила горошинку і проковтнула.

А вночі мала сон. З'явилися їй усі трійко дітей: і Оленка, й Хведірко, й Іванко. Оленка десь, ніби, каже до неї:

– Мамо, не забороняйте Котигорошкові визволяти нас із неволі.

Вранці тільки прокинулась Ярина, розповіла дідові Артемові все: і про горошок, що котився, й про ластівку, що щебетала, й про сон свій дивний. А дід Артем вислухав усе й каже: "Я так думаю, що в тебе народиться син, якому доля судила визволити твоїх старших дітей".

Слова діда Артема збулися. В Ярини згодом народився син. За порадою діда, назвали його Котигорошком. Гарний удався хлопець! Зразу можна було пізнати, що виросте з нього здоровий, ставний та дужий юнак. Ізмалечку вже любив він пробувати силу. Ще малим був, а вже підносив такі тягарі, що й дорослому були не під силу. Підняти величезні колодище для нього було ніщо. Так само перекинути повний віз снопів було для нього іграшкою.

А ріс, мов на дріжджах... Ще йому й десяти років не минуло, як він уже всіх парубків перегнав ростом... І боялися його вже тоді. Раділи батьки сином і на думку їм не спадало, що доведеться і з цим сином попрощатися.

Мати наче забула про свій сон, а батькові за роботою ніколи було думати про це. Не забув тільки старий Артем! Він часто оповідав Котигорошкові про його сестру та братів, що пропали, про його дивне народження й про те, що снилося матері після того, коли вона проковтнула горошок.

– Я мушу, я мушу визволити їх!

В діда горіли очі жаром гордості.

– Буде з нього лицар над лицарі, – думав старий.

IV.

КОТИГОРОШОК ВИБИРАЄТЬСЯ ШУКАТИ СЕСТРУ ТА БРАТІВ

Аж прийшов і його час.

Котигорошок поклонився батькові в ноги і каже:

– Батечку, підіть до коваля, нехай викує мені сильну залізну булаву.

– А нащо тобі, сину, такої булави? – питає батько.

– Дивно, що ви, батьку, не здогадуєтесь. Прийшов мій час і я мушу йти визволяти Оленку, Хведірка та Іванка. А без зброї хіба хто йде на бої? Ця булава буде моєю зброєю.

Послухав батько сина, пішов до коваля. Коваль викував булаву: важку та міцну. Звичайно, як залізна булава. А Котигорошкові чогось не дуже припала вона до вподоби. Узяв він булаву й вийшов на чисте поле, розмахнувся і як кине булавою вгору. Тільки зашуміло. Аж понад хмари полетіла вона. Полетіла й нема. Котигорошок ходить по полі й чекає, щоб булава впала йому назад у руки. Чекав, чекав він так не годину, не дві, а цілого пів дня. Нарешті почув шум. Булава почала повільно падати. А Котигорошок підставив мізинця. Булава впала на палець і – всі аж ахнули з дива: булава переломилася на пальці на двоє. Віддав Котигорошок переламану булаву батькові й каже: 41

– Поверніть її ковалеві! Скажіть, що ні до чого вона! На мойому мізинцю зламалася. Нехай викує сталеву...

Приніс батько сталеву. Як пустить її Котигорошок, то полетіла вгору генген понад хмари. Пустив він її раннім ранком, а щойно під вечір впала вона назад. Котигорошок знов підставив мізинця й булава впала. І не зламалася вже, тільки зігнулася. Тоді вже Котигорошок сам пішов до коваля й каже:

– Непридатна мені й ваша сталева булава. Викуйте мені мосяжну.

Три дні кував коваль і викував булаву на славу. Блискучу та важку. Але Котигорошкові вона була легка, мов пір'їнка. Кинув він її вгору зранку та й не чекав. Пішов батькові допомагати в роботі. Пішов спокійно і ввечері спати. Аж на другий день під полудне почули всі страшенний шум. Наче б ціла зграя орлів летіла. Щойно тоді вийшов Котигорошок, підставив мізинця і жде. Ще довгенько чекав, поки булава гупнула на його палець. І знов ахнули всі з дива. Булава вже не зігнулася.

– Добра буде, – сказав Котигорошок. – Тепер можна йти в світ.

Радий та веселий узяв він булаву й пішов до хати.

– Батьку, ненько! Благословіть мене в дорогу.

Мати в плач, а батько голову звісив.

– Ти вже, сину, четвертий із наших дітей ідеш у світ, коли пропадеш, то з тобою пропаде вже остання наша надія.

– Батьку, нене! Я мушу йти! Мене кличе внутрішній голос, сумління моє! А це важніше за все. Я йду!

Тут вмішався й дід Артем:

– Не спиняйте Котигорошка! Чи ви думаєте, що коли його не пустите, то збережете для себе? Ніколи. Із туги він зів'яне вам, мов та квітка без роси...

А Котигорошок: "Не журіться, батьку, мати, я певний, що визволю й сестру, і братів. Те, що моїм братам не вдалося, мені напевно вдасться. У братів була добра воля, та не було ні віри, ні витримки. А без цього ніщо не вдається".

Що ж було робити батькові та матері? Пустили сина. Мати поклала синові харчів у торбину й він попрощався.

– Нехай тобі щастить у всьому! – виряджали його батько та мати. – А скоро повертайся додому!

– Повернеться, повернеться! – запевняв твердо дід Артем.

V.

ЗУСТРІЧ І ДВОБІЙ КОТИГОРОШКА З ЛИХИМ

Іде, іде Котигорошок, аж і ліс перед ним. А на першій деревині на гілці ластівочка сидить. Як побачила вона Котигорошка, миттю злетіла, стала кружляти над ним і щебетати:

– Хватай Лихого, хватай Лихого за бороду!

– Ага, – думає собі Котигорошок, – значить, сестра і брати у якогось Лихого в неволі.

А вголос каже до неї:

– Ластівочко, добра пташко, покажи мені дорогу, щоб знайти братів, сестричку та й проклятого Лихого.

Ластівочка стрілою понеслася попереду Котигорошка. А він за нею та за нею...

Так зайшов аж на роздоріжжя в лісі. Тут ластівочка десь зникла. Станув Котигорошок і задумався.

– Куди мені тепер іти?...

Аж чує, з дерева щось наче озивається до нього, питає щось... Глядить Котигорошок угору, а там на дереві чудовисько: кудлате з ніг до голови, вуха й ніс величезні, очі маленькі та меткі, а борода, довга, довга – вп'ятеро така, як чудовисько.

Чудовисько вчепилося хвостякою за гілляку й так зависло в повітрі. Гойдається на гілляці й питає в Котигорошка:

– А ти куди, небоже? Чи не шукаєш ти когось?

– Я тобі не небіж! – відповів юнак. – Я – Котигорошок, а ти – Лихий.

– Он, а звідки ти мене знаєш? – здивувався Лихий. Ще більше здивувала його відвага юнака. – А ти звідки такий відважний узявся? – не витримав Лихий.

– Звідки я взявся, не твоє діло, досить що до тебе. Веди мене до своїх палаців та віддай сестру і братів.

– Ов, бачу я, ти в гарячій купелі купаний, та воно так скоро не піде. Це, небоже, не тако: віддай та й уже. Коли хочеш мати назад Оленку, Хведірка та Іванка, треба тобі виконати раніш умови, які я поставлю тобі.

– Які ж твої умови? – спитав Котигорошок.

Такі самі, які я твоїм братам поставив: мусиш зі мною битися! Побореш мене, візьмеш сестру й братів, а коли ні, буде з тобою те саме, що й з ними сталося. Ти згоден?

– Авжеж, що згоден, – відповів Котигорошок, – ходімо боротися.

– Стривай, – каже Лихий, – раніш нам треба набрати сили. А щоб її набрати, з'їж кремінного хліба та залізного бобу.

– Як їсти, то їсти! Давай! – каже Котигорошок.

Лихий свиснув на слуг. Слуги миттю внесли на золотих мисках хліб і біб.

– Ну, сідаймо, Котигорошку, та й їжмо, – каже Лихий.

– Як їсти, то їсти! – каже Котигорошок знову. Бере і їсть, аж хата ходить! З'їв увесь хліб і біб, а Лихий ще й половини не з'їв.

– Давай ще, коли маєш! – каже Лихому.

А цей очам своїм не вірить, шкіра вже на ньому тремтить. – Ов, з цим видно, не легка буде справа, – думає і їсть далі.

З'їв і він.

– Ну, тепер ходім боротися! – каже Лихий, але вже не такий певний та гордий був його голос як тоді, коли говорив те саме до Котигорошкових братів.

– Що ж, ходім! – каже Котигорошок. Він поправив ремінь на собі, взяв булаву й пішов за Лихим. Прийшли на тік, а там два юнаки лежать неживі.

– Хто це? – питає Котигорошок.

– Це твої брати, я вже убив їх, – каже Лихий. – І тебе таке саме чекає.

– Це ще вилами по воді писане, – відповів Котигорошок. – Я думаю, що переможу тебе.

– Ха, ха, ха! – засміявся Лихий. – Ти, мене? Мене, якого досі ще ніхто не переміг? Ти знаєш? Зі мною на поєдинок ставали лицарі такі, що їм рівні не було в світі, а я дав їм раду. І ти думаєш перемогти мене?

– Авжеж! Та що ми будемо даремно базікати! Я на слова не міцний, а на силу! Ходім боротися, а тоді побачиш.

Почався двобій. Котигорошок схопив Лихого попід пахи, а Лихий його, й почали вони боротися. Лихий пробував кинути ним об землю, як це зробив із Хведірком та Іванком. Але де там! Котигорошок наче вріс у землю ногами. Не зрушити його, не те, що кинути. А жилаві руки

Котигорошка стискають його мов кліщами. Лихий вився, як вуж, щоб вислизнути з рук силача, але все було марно.

Довго вони так боролися, аж нарешті зовсім знемігся Лихий. Став він просити Котигорошка:

– Пусти мене, пусти! Я віддам тобі сестру і зроблю все, що ти хочеш!

Котигорошок на хвилину завагався:

– Дійсно, що мені з його смерті? – Може дійсно пустити, коли обіцяє сестру?

Аж тут де не взялася ластівочка, сіла на заґратованому віконці й щебече:

– Не вір йому, не вір йому! Він обдурить тебе! Тепер у біді він проситься, золоті гори обіцяє, а коли ти змилосердишся й пустиш, він не дотримає слова.

Це спам'ятало Котигорошка: "Правду каже ластівочка, він у біді проситься, а коли вийде з неї, буде знов мені шкодити".

А Лихий проситься далі:

– Пусти, пусти! Усе тобі зроблю, що хочеш!

– Не хочу я нічого від тебе! Не мав ти милосердя для моїх братів, не маю і я для тебе! – Підніс Лихого вгору, мов грудку, і як гупне ним до току! Чудовисько тільки раз крикнуло та й по ньому. Став Котигорошок над ним і думає:

– Погано я зробив, що вбив цю потвору. Нехай би був раніш дав мені Оленку! – Враз пригадав собі ластівочку:

– Вона проведе мене до сестри.

І став він просити ластівочку:

– Ластівочкощебетушко, заведи мене до сестрички!

І вона злинула з заґратованого вікна і простісінько полетіла до башти.

Котигорошок за нею. Уже він під дверима! Дивиться, а двері на сім замків замкнені, сімома печатками запечатані.

Але сказав собі Котигорошок:

– Коли хтось чогось твердо запрагне, те мусить досягнути. І як не гупне булавою в двері. Раз!!! Повідлітали всі печатки. Два!!! Пустили всі замки. Увійшов Котигорошок у кімнату.

– Здорова була, сестричко Оленко!

А Оленка глянула на нього й каже:

– Хто ти, лицарю, що зовеш мене сестричкою? Я тебе не знаю! Ти не Хведірко, не Іванко! А я більше братів не мала...

Тоді Котигорошок оповів Оленці все, як воно було. Коли Оленка почула, що Хведірко та Іванко не живуть, вона так почала ридати та заводити, що Котигорошок ніяк не міг її заспокоїти.

Враз прилетіла ластівочка до Оленчиного віконця і стала щебетати: "У гаю там кущ калини, під калиною криниця, а з криниці пливе й пливе всеживучая водиця. Зачерпніть води живої, покропіть братів водою, оживуть брати від неї і віднайдуть силу свою".

Як почули се Котигорошок із Оленкою, не гаялись ні хвилиночки, побігли в недалекий гай. Не довго вони шукали живущої води, бо добра ластівочка летіла попереду них і завела їх до самого джерела. Оленка набрала води й обоє вони повернули на тік, де лежали Хведірко та Іванко, чи то тільки їх тіла.

Оленка бризнула водою на одного й другого брата. І вмить бліді їх лиця зарум'янилися, потім брати почали поволі ворушитися, а там і очі розплющили. І стали роздивлятися, немов після довгого важкого сну. Довго вони не могли вгадати, де вони й що з ними діється.

Нарешті Хведірко перший підвівся. Міцніший був. Підвівся, сів, протер очі та й каже, немов до себе:

– Але ж важкий, важкий сон мав я!

– Ой, братіку Хведірку! Це не сон був, це була смерть. Тебе вбив був Лихий.

Аж тепер пригадав Хведірко все, що з ним було.

– Ах, це я боровся з Лихим за тебе, Оленко, й він переміг мене.

– Еге, раніш тебе, а потім Іванка.

– Й Іванка? І він боровся з Лихим?

– Ходив, ходив, – сказав Іванко, що також уже зовсім прийшов до себе.

Тоді Хведірко:

– Але ж як це сталося, Оленочко, що ми знов живі?

– Подякуйте за се братові Котигорошкові, – сказала Оленка.

– Котигорошкові? Ми такого брата не мали, в нас же не було більше братів, крім нас двох,

– Не було, а тепер є! Котигорошок народився вже потім, коли вас Лихий повбивав.

І розповіла братам усе, що їй оповідав Котигорошок. Зраділи брати і почали розпитувати Котигорошка, як там дома живуть батько, мати й дідусь. А Котигорошок каже:

– Годі гаяти час на балачки, ходім додому, самі побачите все.

– Добре кажеш! – сказали брати.

– А що зробити з тілом Лихого? – спитала Оленка.

– Треба спалити, – каже Котигорошок, – бо може яканебудь мара оживити його живучою водою.

Вони назносили дров, запалили багаття й кинули в нього тіло Лихого. Воно згоріло, а вітер розсіяв попіл по всьому світу.

Гей, як зраділи родичі, коли побачили своїх дітей! А дід Артем аж у долоні плескав на радощах та все приговорював:

– Я ж казав, що вони вернуться, я ж казав таке!

VI.

КОТИГОРОШОК ПОКИДАЄ РІДНУ ХАТУ Й ІДЕ В ШИРОКИЙ СВІТ

От одного разу, вже пізно восени, сказав батько до синів:

– Запрягли б ви, хлопці, волів та поїхали в ліс по дрова, бо зима йде.

– Гаразд, тату, – каже Хведірко, – поїдемо.

Запрягли всі три сини волів і поїхали туди, де найкраща грабина та бучина, трьома возами. Рубали, рубали сини дрова до пізнього вечора і, поки навантажили всі три вози, надворі стемніло.

Очевидно, що найбільше рубав Котигорошок: величезні буки клав він на віз, мов тонке пруття... Обом братам аж заздрісно стало. А вже найбільше Хведіркові. Він не витримав і, коли Котигорошок відійшов був далі в ліс, сказав до Іванка:

– Цей Котигорошок цілком непотрібно прикотився в нашу сім'ю. Краще було б, щоб був не родився. Бачиш, який він силач? Він, хоч і наймолодший, напевно візьме по батьковій смерті верх над нами й буде нам наказувати. 53

Іванко не відповів нічого. Та по виду його впізнав Хведірко, що й він думає те саме. Коли вже всі вози були завантажені, каже Хведірко:

– Годі нам під ніч повертатись додому. Ми втомилися, їхати уночі важко, треба заночувати денебудь.

– Добре, – каже Котигорошок, – ночуймо в лісі.

А недалеко була широка поляна. На поляні ріс віковий дуб. Брати поставили вози так, що вони творили неначе табор. Із цього боку, де табор був відкритий, розвели багаття. Волів пустили на пашу, а самі лягли спати в середині табору. Котигорошок ліг під самим дубом. Вмить і заснув здоровим сном. Хведірко довго не спав, думав щось. Нарешті він спитав тихо Іванка, що лежав біля нього:

– Ти спиш, Іванку?

– Ні, чогось не можу заснути.

– І я не можу. Цей Котигорошок не сходить мені з думки. Все здається мені, що він захоче верховодити над нами тому, що дужчий від нас.

– Знаєш, поки ти мені цього не сказав, я й не думав про таке. А тепер це вже і мені не дає спокою...

– Як думаєш, чи не безпечніше було б, коли б ми скористалися міцним сном Котигорошка і позбулись його?..

– Ти думаєш убити його?

– Ні, та де ж я забруднив би руки кров'ю рідного брата! – сказав Хведірко. – Признаюся тобі, що я вже дома думав над цим і дав ковалеві викувати міцний ланцюг. Я маю його тут, на возі. Ми прикуємо Котигорошка так, як він спить і поїдемо. Віз із його дровами візьмемо в середину, воли самі підуть.

– А з ним, що буде?

– З Котигорошком? Сюди люди дуже рідко заходять. Буде так прикований лежати, поки аж не вмре з голоду.

– Гаразд, нехай буде потвойому, ти старший.

– Отже, згода! Та ще мусиш присягнути мені, що ти нікому й ніде не зрадиш нашої тайни. Присягнеш?

– Присягаю! – відповів Іванко.

І тоді, як він поклявся, зашумів раптом весь ліс і наче щось дико зареготалося. Але брати не звернули на це уваги.

Вони мерщій взялися до роботи. Прикували Котигорошка міцно до дуба. Ланцюг так міцно обвив Котигорошка, що він не міг і ворухнутися. Коли брати скінчили свою погану справу, вони запрягли волів і поїхали. Коли вже приїхали додому, батько і мати зараз спитали про Котигорошка.

А брати відповіли:

– Ми не знаємо, що з ним сталося. Він пішов десь глибоко в ліс і казав, що йде кращої бучини шукати. Ми гукали його і шукали півдня, але все даремно. Він не обзивався. Що ж було робити? Взяли ми його віз в середину та й приїхали…

– Ой, падоньку наш, – зажурилася мати, – може якесь лихо приключилось йому?

Та дід Артем заспокоїв її:

– Не бійся, не з тих наш Котигорошок, щоб не дав собі ради й у лихові. Побачиш, завтра вранці він буде тут.

На дідові слова брати лише завісили голови вниз. Дід завважив це, але не сказав нічого. Його слова заспокоїли Ярину. Тільки Оленка, коли вже була сама з дідусем в хаті, сказала до нього:

– Дідусику! Мені здається, що Хведірко та Іванко щось недобре заподіяли Котигорошкові. Я вичитала це з їх очей.

– І я думаю, Оленочко, – відповів старий Артем. – Але не бійся за Котигорошка, не з тих він, щоб хтось міг зашкодити йому.

– Що ж вони зробили йому? – питала Оленка.

– Не знаю, голубко, завтра довідаємось.

Хведірко й Іванко не могли цієї ночі заснути. Вони тільки повертались з боку на бік. Одне, що затривожили їх слова діда про те, що Котигорошок повернеться. Ану ж, дійсно повернеться, що тоді буде? А друге: сумління відганяло від них сон.

Зате Котигорошок проспав смачно в лісі всю ніч. Він чув усю розмову братів і не спав, коли вони приковували його до дуба. Тільки прикинувся, буцімто спить. Як брати від'їхали, він розірвав ланцюг, вирвав вікового дуба з корінням і пішов до лісника ніч досипляти. Саме тоді лісник повертався з лісу й дуже дивувався, що Котигорошок такого дуба несе.

– Це ж найстарший дуб тут у лісі! – сказав він.

Раннім ранком Котигорошок попрощався з лісником, закинув собі дуба на плечі й пішов додому. Коли він кинув дуба на подвір'ї, то аж хата стряслася.

Всі виглянули у вікно, а Оленка вибігла з хати на двір:

– Тату, мамо, діду! Котигорошок прийшов! – скрикнула вона радісно.

А Котигорошок уже й у хаті.

– Тату, мамо, – каже, – й ви, діду, побажайте мені щастя в мандрівку. Я мушу йти в світ, бо так мені суджено...

Мати аж руки заломила:

– Сину, чого ж ти хочеш покинути нас?

А Котигорошок:

– Мамо, не плачте, так доля хоче, я мушу йти. Я не родився для того, щоб орати і сіяти, тільки щоб добро людям робити на світі.

Скільки не вговорювали батько та мати, ніщо не помогло! Котигорошок вів усе своєї:

– Мушу та й мушу йти!

І побажали йому щастя батько, мати та й дід Артем.

Потім каже Котигорошок Хведіркові та Іванкові:

– Ходіть, допоможете мені занести дуб під клуню. Брати вийшли, а він до них:

– Ось вам ланцюг! Він дуже міцно зроблений, але на мене заслабий. Ви даремно боялись, що я над вами захочу верховодити. Я бажав і бажаю вам добра. Бувайте здорові!

Та й пішов у світ заочі.

VII.

КОТИГОРОШОК ЗНАХОДИТЬ СОБІ ДРУЗІВ

Іде Котигорошок полями, лісами. Так пусто в нього і на душі, і на серці, мов на тих полях, що тільки стернею жовтіють. Тепер він самсамісінький на світі широкому, не має нікого, нікого... Іде лісом, в'яле листя шелестить під ногами. Воно ще недавно на дереві пишалося, зеленіло – а тепер буйний вітер носить, кидає ним куди захоче. Отак і ним тепер доля кидатиме... Вийшов він на узлісся. А там посеред кущів ліщини дуб корінчастий та розлогий стоїть... Зірвався страшний вихор і з диким ревом кинувся на дуба, наче з коріння вирвати його хоче. Та дарма! Дужий, могутній дуб відбиває всі напади й шумить собі, мов насміхається з даремних зусиль бурі.

І ось зразу прояснилося в голові Котигорошка, мов новий ясний світ відкрився перед ним. Хлопець випрямився, розправив дужі плечі й сказав собі:

– І чого я розкис, мов стара баба! Я, що дуби вириваю з корінням! У кого сила, здоров'я і розум ясний, тому світ широким стоїть отвором: "Здобувай мене!" – каже. Жалко батька, матері, а вже найбільше дідуся жалко, коли подумаю, що вони тужитимуть за мною. Але ж є з ними сини й дочка, і згодом забудуть мене. Я ж не для того, щоб гречку сіяти та спокійно хліб їсти. Пригод моя душа бажає, і на добро світу використати свою силу.

І вже веселий, задоволений іде далі. Вже й веселої пісні затягнув. Іде, іде, аж гляне: напроти нього йде чоловік. Привітали вони один одного, а там і розговорилися. І довідався Котигорошок, що цей чоловік такий самий бурлака, як він.

– Не можу я дома сидіти, тягне мене в світ широкий. Чого ж марнувати силу на місці, коли вона в світі потрібна? Я, чоловіче добрий,

таку маю силу, що як подую на воду, то найглибше озеро, ба, навіть море, продую до дна. Від того звуть мене Продуйвода.

– Знаєш що, Продуйводо, будьмо друзями й ходім разом у світ. Я, бачиш, силач, дуби вириваю з корінням. Один одному придамося в мандрівці.

– Згода, будьмо друзями, а там і побратимами, може, станемо.

І пішли разом. Котигорошок розповів йому про своє життя, а Продуйвода про своє.

– Я, – каже Продуйвода, – жив над великим морем.

... Раз поїхав я так, продув воду посеред найглибшого моря, аж дивлюся, – під кораловим кущем спить якась чарівна дівчина. Я приглядаюся до неї, приглядаюся – очей не відірву! Вона розплющує очі, дивиться на мене довгодовго, а далі й питає:

– Хто ти такий?

– Я – Продуйвода! – кажу.

– Продуйвода? – каже дівчина. – То ти тут відчинив море, чи що?

– Еге, я! – кажу.

Дівчина знов дивиться, дивиться на мене, а зрештою й каже:

– Ти сподобався мені. Хочеш з нами жити? Тобі добре буде тут.

Я погодився. Вона провела мене в свої кришталеві теремі. Тут я довідався, що вона княгиня мелюзин, тобто княгиня морських русалок.

Але була там одна бідна дівчина, до якої я ставився прихильно. Але княгиня скоро запримітила цю мою прихильність і почала мелюзину бити, знущатися над нею так, що бідне дівча мало очей не виплакало, а далі не стерпіло й поскаржилось морському цареві Чорноморові. Цар Чорномор довідався, то такий лихий став, що світе мій! Таку вчинив бурю на морі, що відколи світ світом, такої бурі не було. Які де кораблі були на морі, всі вони пішли на дно. Мелюзина злякалася й каже:

– Тікай, тікай, бо буде лихо й тобі і мені!

– Я миттю продув воду знизу вгору і виплив човном наверх. Буря кинула мій човен біля самого берега. Я скористав з цього і стрибнув на берег. І так я врятувався.

– І вже ти більше не бачив княгині? – спитав Котигорошок.

– Ні, – відповів Продуйвода, – бачив тільки одну мелюзину з її почоту. Вона раз оповіла мені, що цар Чорномор дуже був лютий, погрожував, що знайде мене, де б я не сховався, й мусить помститися за зневагу морського царства. А княгиню мелюзин зачинив у теремі й звелів китам берегти її, щоб нікуди не виходила.

– То ти, друже Продуйводо, куди більше пережив за мене. Я також хотів би зазнати таких пригод.

– Молодий ти та дужий, Котигорошку, отже можеш і не таких ще пригод зазнати, – відповів Продуйвода.

Пішли далі, аж напроти них іде чолов'яга, також неабиякий силач.

– Здорові були, друзі! – каже він їм ще здалека.

– Дай боже здоров'я й тобі! – відповів Котигорошок. – Чого це ти звеш нас друзями, які ми тобі друзі?

– Бо ви йдете шукати пригод і я також.

– Так? – каже Котигорошок. – Ну, то ходім, втрійку безпечніше і веселіше нам буде.

– Гаразд! – сказав чоловік.

– Скажи ще нам, – каже Котигорошок, – як тебе звати й по чому ти ось впізнав, що ми йдемо шукати пригод.

– Зовуть мене Перевернигора, бо в мене така сила, що можу й гору перевернути. А пізнав я, що ви пригод шукаєте по безжурності у ваших очах.

Пішли. Котигорошок просив Перевернигору, щоб оповів їм про себе.

– Як оповідати, то оповідати, – каже Перевернигора. – Я, бачите, вже в своєму житті бачив чимало й доброго і лихого. Проходив я різні царства, різні государства. Аж нарешті зайшов за сім гір і за сім рік. Там, над морем, було князівство Івана Безрадного. Приходжу я в столицю, а тут вам такий сум! Усі жінки одягнені в чорне, наче хтось дуже знатний помер, а люди ходять похнюплені, понурі. Питаю я людей: – Чого це у вас такий сум? Чи князь ваш, чи княгиня померла, чи що таке? 63

– Ні, кажуть, не помер ні князь, ані княгиня, тільки князівну мають віддати змієві на їжу.

– Князівну змієві на їжу? – здивувався я. – А це як, навіщо, і якому змієві?

– Ти не знаєш, добрий чоловіче, в нас у скелі за містом дванадцятиголовий змій має свою печеру. Щоб він не нападав і не нищив людей, ми зобов'язалися давати йому щодня одну дівчину на обід. Сьогодні впав жереб на князівну й тому такий сум.

– І ви добровільно згодилися на таку страшну данину? Чи немає у вас ні одного лицаря, що вбив би змія?

– В нас усі бояться змія.

– Тоді скажіть вашому князеві, нехай не дає князівни змієві. Я уб'ю змія, – сказав я.

Люди вмить побігли до князя, а той покликав мене до себе. Дав мені оцей меч, що й досі у мене, та й каже:

– Коли ти уб'єш змія, я до кінця свого віку буду твоїм боржником.

– Уб'ю! – відповів я.

Дав мені князь до товариства найхоробріших воїнів і пішли. Прийшли ми перед печеру, де сидів змій. Гукнув я до нього полицарському звичаю:

– Я прийшов битися з тобою, виходь!

А він клятий ані чичирк. Це мене розлютило. Я схопив гору за вершок та й перекинув її. Змій зашипів, а я як не махну мечем, – усі його дванадцять голів так і покотилися долі. Гей, як тоді раділи усі! Повернулися ми у столицю, усі так і вітають нас. Така радість, така радість! А князь кинувся обнімати мене, як рідного. Говорить: "Чого ти хочеш, лицарю? Я все зроблю!" – А я кажу: – Нічого не хочу, дайте лише мені цей меч на пам'ятку.

Князь подарував мені меч, і я пішов далі.

Каже Котигорошок:

– Гарна твоя пригода, бо ти добро зробив людям. Ми все повинні тільки добро їм робити!

– Ну, – каже Продуйвода, – ми вже розповіли тобі свої пригоди. Черга за тобою, Котигорошку.

І Котигорошок розповів їм усе про себе аж до того, коли він кинув рідну хату.

– Бачиш, – каже Продуйвода, – як твої рідні брати погано повелися з тобою.

– А, нехай їх! – сказав Котигорошок. – Я на них не гніваюся. Коли б не вони, я не пішов би був у світ і вас, друзів, не зустрів би.

– Воно правда, – мовить Продуйвода, – що нема в світі горя без радості.

Так розмовляючи, друзі ішли все далі і далі. Аж ось і ніч захопила їх. Але вони не журилися. Денебудь заночують. Хоч би й у лісі під деревом. Їм все одно!

Аж глянуть, у лісі біліє хатинка чепурна.

– Ось, і буде де переночувати! – каже Продуйвода.

– І вечерю зваримо! – додав Перевернигора.

– В мене є ще трохи запасів.

В хаті не було нікого. Вони запорались, як дома. Назбирали хворосту, розвели вогонь у печі, а Перевернигора став варити вечерю.

Зварив, посідали, попоїли та й пішли спати, позачинявши ворота і всі двері як слід.

Спали вони міцно, як сплять звичайно мандрівники.

VIII.

ПРОДУЙВОДА І ПЕРЕВЕРНИГОРА КУХОВАРЯТЬ

Вранці повставали всі й почали раду радити, що їм робити далі.

І врадили таке, що два підуть на лови, а один зостанеться обід варити.

Зостався в хаті Продуйвода, а Котигорошок та Перевернигора пішли в ліс на лови. Продуйвода запорався. Приніс дров, приніс води і почав обід варити. Ще гетьгеть було до полудня, як він був готовий. Сів собі Продуйвода і чекає своїх товаришів. Аж хтось і стукає в двері.

Продуйвода виглянув, аж там, перед хатою, таке чудовисько, що й глянути страшно: кудлате з ніг до голови, вуха й ніс величезні, очі маленькі та меткі, а борода довга – вп'ятеро така, як саме чудовисько.

Став Продуйвода і дивиться на чудовисько. А воно верещить:

– Зараз пересади мене через поріг, я тут господар!

Коли господар, то господар! Взяв Продуйвода чудовисько на руки й пересадив поріг.

А воно: "Посади мене за стіл і давай їсти!"

Посадив Продуйвода чудовисько за стіл і поставив перед ним миску зі стравою. Чудовисько вмить з'їло все до чиста і знов кричить:

– Їсти давай!

– Та вже нема що!

Тоді як не кинеться чудовисько до печі! Вибрало все, що там було й виїло, навіть ложки в горшку не залишило. Після цього як схопить кийок, що стояв у кутку, як почне бити нещасного Продуйводу. Набило, набило і, не встиг ще Продуйвода спам'ятатися, як воно зникло.

Збитий, мов квасне яблуко, Продуйвода, взявся вдруге варити обід. Ледве скінчив, як Котигорошок та Перевернигора повернулися з ловів. Полювання вдалося їм напрочуд гарне. Буде завтра гарний обід!

Пообідали всі смачно, відпочивають.

На другий день зранку на полювання пішли Котигорошок і Продуйвода, а Перевернигора залишився варити обід.

І Перевернигора впорався та чекав приходу товаришів. Аж чує, стукає щось у двері.

Виходить, відчиняє сінешні двері і з дива аж ахнув. Перед ним чудовисько: кудлате з ніг до голови, вуха й ніс величезні, очі маленькі та меткі, а борода довга, довга – вп'ятеро така, як саме чудовисько.

Перевернигора аж очі вирячив, так дивиться.

– Чого ти тут хочеш? – питає.

– Чого я хочу? – заверещало чудовисько. – Я тут господар! Пересади мене через поріг!

Перевернигора пересадив.

– Давай їсти! – кричить.

Перевернигора поставив перед нього страву, – чудовисько змело все дочиста і знов кричить: "Давай ще!"

Дав Перевернигора ще. А чудовисько з'їло й це, й своєї: "Давай, давай ще!"

Думає Перевернигора: – Біда буде, як ця прожора все виїсть і не залишить нічого товаришам.

І став просити:

– Будьте ласкаві, зачекайте хвилинку, нехай зварю щось, бо вже не маю нічого готового.

Але кудлате стрибнуло, мов білка, з лави до печі. Виїло, виїло все, що там було, а потім за кийок і ну ж бити ним Перевернигору. І поки Перевернигора спам'ятався, воно зникло, тільки вітер загув за чудовиськом.

Болить спина в Перевернигори, болять кістки, але ж ніколи йому стогнати, треба про новий обід думати. Ледве він упорався, коли Котигорошок і Іродуйвода повернулися. Полювання було ще краще ніж учора.

Каже Перевернигора:

– Ну, Котигорошку, завтра твоя черга варити обід! – і усміхається.

– Авжеж, – каже Котигорошок, – ви побачите, який з мене славний кухар. Але чого ти усміхаєшся, друже?

– Так собі! – відповів Перевернигора.

Поки вони обчистили впольовану звірину, на дворі й стемніло. Всі три взялися разом варити вечерю. Повече ряли і вмить полягали спати, бо ж вранці треба Продуйводі й Перевернигорі іти на полювання... Котигорошок зараз і заснув. А Продуйвода й Перевернигора довго ще не могли спати; в обох боліла спина від бійки чудовиська. Говорить Продуйвода Перевернигорі: 71

– Чого це ти сміявся, коли говорив Котигорошкові, що завтра його черга варити обід?

– От, так собі!

– Е, не так собі! Скажи правду, в тебе не був якийсь гість до обіду?

Глянув Перевернигора на Продуйводу і впізнав з очей, що він уже все знає.

– А в тебе був? – питає цей Продуйводу.

– А, був! – відповів Продуйвода. – Був, щоб він пропав! – І розповів всю пригоду з чудовиськом.

– Такісенько було й зі мною, – сказав Перевернигора.

– Цікаво, як воно буде з нашим Котигорошком? – мовить Продуйвода.

– Ой, скоштує і він, мабуть, буків.

IX.

КОТИГОРОШОК ЗУСТРІЧАЄТЬСЯ ЗНОВ З ЛИХИМ

Раннім ранком схопилися всі, повмивалися, поснідали та й Продуйвода й Перевернигора пішли в ліс на полювання, а Котигорошок залишився в хаті куховарити. Варить він, пече, смажить. Такі линуть запахи по хаті, що аж любо... А Котигорошок порається біля печі й підспівує собі. Тільки сонце стало вже на півдні, як застукало щось у двері.

– Еге, рано чогось повертаються з ловів мої товариші, – подумав Котигорошок, ідучи відчиняти двері. Відчинив, – аж це не товариші, а чудовисько, кудлате з ніг до голови, вуха й ніс величезні, очі маленькі та меткі, а борода довга, довга – вп'ятеро така, як чудовисько!

– Ось тобі й гість! – здивувався Котигорошок. – А ти, Лихий, звідки тут узявся?

Чудовисько забурмотіло:

– А ти думав, Котигорошку, що вже мене не буде? Дужий ти, дужий! Ти думав, що коли спалиш мене, то я вже й пропав. А я, бачиш, ось перед тобою! Ха, ха, ха! Пересади мене через поріг, це моя хата!

– Була твоя, тепер моя! – відповів Котигорошок. – Лізеш незапрошений в гості, то сам перелазь.

Лихий перескочив поріг, викарабкався на лаву і до Котигорошка:

– Давай їсти!

– Я ще для тебе не варив, – відповів Котигорошок. – Постривай, зварю якоїсь юшки і нажерешся.

– Давай їсти, давай їсти! – кричить Лихий.

Цього було вже забагато Котигорошкові:

– Ех, зараз я почастую тебе, падлюко! – сказав він, та як візьме свою булаву, як почне бити! Лихе такий вереск підняло, аж вуха в'янули... Бив Котигорошок, бив, аж Лихий простягнув лапи без духу.

Тоді він виніс чудовисько за хату й забив його лапи й бороду в дубовий пень...

– Покажу друзям, якого я звіра вполював. Вони вже певно не вполюють такого.

І пішов до хати та й чекає товаришів.

Довго не приходили вони. Нарешті прийшли. Лови не дуже їм вдалися.

Дивляться, а Котигорошок такий веселий та радий. Друзі просто дивом дивуються. А Продуйвода не витримав і спитав таки:

– Чи не мав ти сьогодні гостей, Котигорошку?

– Чому ні! Був мій давній знайомий. – Ну, і що?

– Нічого. Поводиться цей гість погано, і тому я так його сперищив, аж дух вигнав з нього. Ходіть, покажу вам покійника.

Пішли. Аж дивиться Котигорошок, а там, де був пень, тільки яма – нема ні пня, ні Лихого.

– Віджила проклята біда! – каже Котигорошок.

Від ями ішов слід, куди Лихий волік цей пень. Друзі пішли слідом і зайшли під величезну гору. Слід губився в малесенькій норі так, що одні тільки миші могли б туди пролізти.

– Стривайте, тут я пораджу, – сказав Перевернигора. І вмить він перевернув гору. Дивляться всі, а на місці, де була гора, чимале озеро.

– Тепер моя робота! – каже Продуйвода! І як подув, так зразу вода розступилась аж до дна. Дивляться, а на дні озера прекрасний палац з кришталю. Але до палацу немає стежки. Навколо стрімкі, спадисті стіни.

– Стрівайте, щось ми порадимо, – каже Котигорошок. Добув він з торби довгу линву й мовить:

– Ви держіть линву, а я спущуся по ній вниз. Коли знайду в палаці цінні речі, прив'яжу їх до линви й смикну раз. Тоді тягніть скарби. Коли ж я смикну тричі, то це буде знак, що немає нічого, тягніть тоді мене.

Друзі згодилися й спустили Котигорошка на дно.

X.

КОТИГОРОШОК У ПРІРВІ

Коли вже спустили Котигорошка на дно озера, він підв'язався й пішов простісенько до палацу. Увійшов туди, дивиться, аж там у кімнатці сидять три дівчини та мережать рушники золотими та срібними узорами. А Лихий спить біля них таки з колодою.

– Хто ви такі? – питає дівчат Котигорошок.

– Ми в неволі у цього Лихого.

– Це його палац?

– Його. Він забрав нас від батьків наших і тримає тут як невільниць.

– Коли допоможете мені, то я вас визволю, – каже Котигорошок.

– Нас не можна визволити інакше, хіба ти його вб'єш, – сказала одна з дівчат.

– Е, вбити його не можна, – каже Котигорошок, – я вже двічі затовк його до смерті, а він усе віджив.

– Можна, – каже друга дівчина. – Раз, коли він прийшов дуже побитий, я його запитала, чи він може вмерти.

А він сказав, що треба його вбити й жовч вийняти – тоді він загине. Вбити його можна тільки мосяжною булавою.

Коли почув це Котигорошок, як не гупне Лихого по голові! Голова розлетілась на кусні. Тоді він добув зза пояса ніж і вирізав з Лихого жовч. Тіло закопав глибоко в яму й покрив важким камінням, а жовч злив у плящину, заткав її міцно і взяв у кишеню.

Дівчата сказали, що одну з них зовуть Люба, другу – Слава, а третю – Олеся.

Ця третя йому найбільше припала до вподоби. Була вона тиха, не пишалася так, як Люба та Слава.

– Ну, дівчата, – сказав Котигорошок, – тепер ми вийдемо на світ. Але шкода, щоб стільки скарбів туту марнувалося. Кожна хай візьме собі, скільки зможе золота й самоцвітів, а мої друзі, що ждуть там на мене, витягнуть вас на верх.

Дівчата метнулися за золотом і самоцвітами й незабаром були готові. Котигорошок прив'язав насамперед Любу й смикнув раз линву. Вона пішла вгору і потім знов спустилася. Тепер пішла вгору Слава, а за нею – Олеся.

Линва знов спустилася. А Котигорошок думає собі:

– Гроші й самоцвіти – ласа річ, не раз вони вводять у спокусу людей. Хто знає, чи й мої друзі не захочуть позбутися мене, щоб не ділитися грішми. Треба їх випробувати.

Прив'язав колоду до линви та смикнув тричі...

Линва пішла вгору, але раптом колода так і гепнулася на дно.

– Ось тобі й друзі! – подумав Котигорошок.

Та ще мало цього. Дивиться він, раптом над ним неначе срібна стеля стала. Це Продуйвода пустив назад озеро. А потім раптом стемніло.

– А це Перевернигора поставив гору на старе місце. Тепер звідси мені виходу не буде, – зажурився Котигорошок.

Але згодом сказав:

– І чого мені зараз в зневіру падати! Якийсь вихід мусить знайтися. Пошукаю і знайду. Передусім треба щось з'їсти і відпочити.

Знайшовши в коморі харчі, він зварив обід, попоїв і повеселішав: "Тепер будемо шукати виходу". Він набрав у торбину харчів і пішов шукати виходу. Не довго шукаючи, знайшов вузький отвір у землі, так, що тільки пролізти можна. Став він повзти цим отвором. Довгий був отвір, і нарешті Котигорошок пробрався на світло. Побачив над собою синє небо й легше на серці стало. Розглянувся навкруги! Еге, над головою воно синє небо, але ж вийти звідси годі, – прірва глибоченна.

І знов зажурився. Правда, голодом не журився: росли на дні прірви кущі малини та ожини, дрібна риба була в потічку, що плив серединою прірви. І не вікувати ж йому в оцій прірві! Однак, що тут робити, яку раду знайти? Не один день, не одну годину передумав він, але ні до чого не додумався. Шукав виходу, нема! Хоч вертайся у підземний палац.

Трохи не рік просидів він у цій прірві. Всяко там було! Була й гарна погода, була й сльота. Котигорошок тинявся по прірві, ану ж знайде вихід. Не втрачав віри. А хто не зневірюється, той витримає і найтяжчі удари долі.

Раз вийшов він так собі. Тиняється, тиняється по прірві, тут як спуститься злива. Котигорошок побіг чимскоріш, щоб сховатися під кущі малиннику. Аж дивиться, на скелі орлине гніздо. А в ньому орленята без матері. Так пищать, пищать! Змокли зовсім. Жалко стало Котигорошкові орленят, і він зняв сірячину та накрив їх, а сам сховався від дощу під малинником.

У повітрі зашуміло. Дивиться Котигорошок, летить орлиця до гнізда.

А злива вже вщухла. Бачить орлиця, що орленята накриті, й питає, хто це їм таке добро зробив.

– Отой чоловік, що під малинником, – відповіли орленята матері.

Орлиця підійшла тоді до Котигорошка:

– Дякую тобі, добрий чоловіче, – каже, – за твоє добро; я спізнилася, шукаючи харчів для дітей, а вони тим часом були б у зливі й загинули. Ти вирятував мені дітей від смерті. Чи можу я тобі стати чимнебудь у пригоді?

Дивиться Котигорошок на орлицю, дужа вона міцна, могла б його понести. І каже: "Чи не могла б ти винести мене на світ із цієї прірви?"

– Це можна, – каже орлиця. – Тільки налови на дорогу багато риби, щоб я не втратила сил. Коли я під час льоту поверну до тебе голову, завжди кидай мені в дзьоб одну рибу.

– Гаразд, – каже Котигорошок.

Наловив він риби й питає орлиці, чи вистачить.

– Мабуть, вистачить! – відповіла вона. – Сідай на мене! Та вважай, кожний раз, коли я поверну голову, кинь мені в дзьоб рибу, а то я втрачу сили й ти розіб'єшся об скелі.

Котигорошок набрав у кіш риби й сів на орлицю.

Вона розправила крила й злетіла в гору. Летить й щохвилини повертає голову до Котигорошка, а він їй у рот одну рибу кидає.

Довго, довго летіла вона. От, от уже долетить до краю прірви, ще кілька хвилин і вже стане на тверду землю. Серце в Котигорошка б'ється на радощах щораз жвавіше. Воля, воля!

Раптом орлиця знов повертає до нього голову. Котигорошок сягнув рукою в кіш, але він якось перехилився і вся риба так і посипалась у

прірву. І бачить Котигорошок, орлиця вибивається з сил. Що тут робити? Гинути перед тим, коли осьось усміхнеться визволення?.. Ні, і він без вагання вхопив ніж, відрізав собі кусень литки й кинув орлиці. Вона проковтнула й дужим розмахом крил піднялася вгору й сіла на тверду землю.

І каже орлиця:

– Ти – розумний чоловік, і в небезпеці не розгублюєшся. Такі люди потрібні на світі: розумні, кмітливі і добрі. А ти такий є! Ось тобі знов твоя литка.

І приклала орлиця литку до Котигорошкової ноги. Після цього потерла дзьобом, і литка знов приросла.

Орлиця полетіла в прірву до дітей, Котигорошок пішов шукати своїх зрадливих друзів.

XI.

КОТИГОРОШОК КАРАЄ ЗА ЗРАДУ

Іде він, іде не день, не два, аж приходить на одну гору. А там пастухи овець пасуть. Питає Котигорошок пастухів, чиї це вівці?

– Панські, – відповідають пастухи.

– А хто ж ваші пани?

– Вони торік прийшли сюди, побудувалися й господарюють.

– Багато мають землі?

– Землі? Гого, стільки, що й не зміряти.

– І самі вони все обробляють?

– Та де, самі! Вони нічого не роблять, люди для них працюють. Тут був торік голод, то вони давали людям хліб, а тепер люди мусять їм відробляти.

– Значить, пани добрі, коли рятували людей від голоду.

– Еге, добрі! Вони за пуд хліба велять ціле літо робити. Та й гайдуків мають багато, а ті знущаються з людей гірше, ніж пани, – скаржились пастухи.

– А вам добре платять?

– Та де, тільки що харчі.

– А як звуть ваших панів?

– А лихо їх знає! – кажуть пастухи. – Ось їх двори! Там і довідаєтесь, що треба.

Пішов Котигорошок. Увійшов у ворота, дивиться, а там Олеся цеберку таскає, свиням їсти несе. Така обірвана, аж страх.

– Здорова була, Олесю, – каже Котигорошок, – а ти чого така нещасна?

Олеся аж цеберку кинула на землю.

– Ах, це ви, Котигорошку? Яка я щаслива!

Почав Котигорошок розпитувати її про все. І довідався, що Продуйвода й Перевернигора вважали, що Котигорошок вбився там, падаючи. Потім прийшли сюди. В околиці був голод. Вони в іншій землі, де не було, голоду, накупили хліба й давали людям на відробіток. І з того забагатіли. Потім ще роздобули якісь там панські грамоти, буцім вся земля їхня та що селяни повинні їм робити панщину. Ось так вони й багатіють. А як знущаються з людей! Поженилися: Продуйвода з Любою, а Перевернигора із Славою. Жінки не кращі за своїх чоловіків.

В грудях Котигорошка кипіло. Він попрощався з Олесею й пішов насамперед у двір Продуйводи. Прагнув його покарати як слід. Але не довелося. Вгледівши Котигорошка, Продуйвода так перелякався, що впав неживий.

Тоді Котигорошок пішов до Перевернигори. А цей був у стайні, де гайдуки били різками селянина за те, що не хотів робити панщини.

Били до крови... І ось надійшов Котигорошок.

– Перевернигоро, що ти робиш? – гукнув він.

Впізнавши Котигорошка, Перевернигора як гукне на гайдуків:

– Киньте селянина, ловіть та бийте цього драбугу! Він – бунтар, і всіх людей тут збунтує.

– Не я збунтую, а ти сам збунтував уже всіх проти себе.

– Ловіть його, ловіть! – кричав Перевернигора.

– Стривай, ось тобі кара за зраду товариша! Буде вона також помстою за всі кривди над людьми! – І вдарив Перевернигору своєю мосяжною булавою так, що той зразу впав неживий.

Котигорошок велів слугам скликати людей. Він оголосив їм, що жодної панщини вже немає, й звелів із усіх комор Продуйводи і Перевернигори роздати хліб селянам на прожиток та на засів. Потім поховав обох зрадників в одній могилі, прогнав геть Любу і Славу, будинки передав на школу, лікарню для селян, і разом з Олесею пішли в рідне село. Батько і мати Котигорошка уже померли. Дідусь ще жив, але вже сліпий був. Все ж таки він дуже радів, що чув голос Котигорошка й говорив на радощах:

– Я завжди говорив, що ти повернешся до нас!

Котигорошок одружився з Олесею, прибрав землі стільки, скільки сам міг засіяти, і жив щасливо довгі літа.

Найсумніша хвилина була для нього тоді, коли довелось ховати діда Артема.

Давно це було. А люди й досі оповідають про Котигорошка, його пригоди й добрі діла.